

L'arribada de la carte-de-visite a Barcelona

Jep Martí

El naixement de la *carte-de-visite*, França 1854

Retrat d'Antonio Font en format targeta de visita, fet a l'estudi de Joan Martí a Barcelona, entre 1860 i 1866
Col·lecció Cartes de visite / IEFC. FCP-26-212

Certament que la irrupció del daguerreotip (1839) en el món de la imatge va fer possible que en molt poc temps el retrat s'estengués per un sector de la població que fins aleshores no hi podia accedir econòmicament amb facilitat. Malgrat tot, la possibilitat de fer-se retratar va continuar essent una pràctica majoritàriament circumscrita a l'aristocràcia i l'alta burgesia, quedant-ne al marge la immensa majoria de la població.

A principis de la dècada dels cinquanta del segle XIX va fer la seva aparició en el món de la fotografia a París un personatge cridat a revolucionar radicalment la penetració social de la fotografia: André Adolphe Eugène Disdéri (1819-1889). Pintor de diorames en origen, sembla que es va iniciar en la fotografia cap a 1847. Dotat d'un sentit comercial poc corrent, Disdéri va veure ben aviat que el preu que en aquell moment valia un retrat fotogràfic (en placa, en vidre o en paper) només era assumible per les butxaques més potents, el que reduïa el negoci a l'aristocràcia i la classe alta. A més, el daguerreotip i l'ambrotip eren peces úniques i els grans formats en paper no en facilitaven la seva reproducció. Disdéri es va adonar que per augmentar la base clientelar dels fotògrafs, per facilitar l'accés de la classe mitjana al retrat fotogràfic, per fer créixer el negoci en definitiva, s'havia de reduir considerablement el format dels retrats i buscar la manera de facilitar-ne la reproducció.

La història ens diu que aquest fotògraf francès va registrar a París el 27 de novembre del 1854 la primera patent del *portrait-carte*, que es popularitzarà mundialment amb el nom *carte-de-visite* (i), *retrato-tarjeta* o targeta de visita. El sistema permetia fer uns quatre, sis o vuit retrats idèntics o en diferents posicions, en una sola placa de vidre negativa emulsionada amb col·lodi humit (ii), gràcies a una càmera fotogràfica que disposava d'aquest nombre d'objectius. La placa sensibilitzada era positivada per contacte sobre paper albuminat (iii), que posteriorment es retallava, donant com a resultat un retrat sobre un paper que havia de mesurar entre 55 x 90 i 60 x 95 mm. (iv). Aquest paper, molt fi i que quan s'assecava s'enrotllava sobre si mateix amb molta facilitat, s'havia

d'encolar sobre un cartonet, per donar-li rigidesa, d'una mida aproximada de 63 x 105 mm. El resultat era un retrat d'un format semblant al d'una targeta de visita corrent, d'on va agafar el nom que es va acabar imposant gairebé des del primer moment. Tots els clients de Disdéri podien sortir al carrer amb un mínim de quatre, sis o vuit retrats a la butxaca, a un preu que molt aviat va ser d'un franc (v) per cada retrat, quan fins aleshores s'havien de pagar entre 25 i 125 francs per un sol retrat d'un format més gran (vi). Ens cal fer esment que la patent de Disdéri no es limitava únicament al retrat, sinó que tenia en compte també la possibilitat de reproduir edificis, monuments i obres d'art, i de fet aquesta va ser una especialitat que van adoptar alguns fotògrafs, el que els va permetre iniciar un negoci florent de vistes de tot el món i reproduccions de pintures i objectes artístics dels museus més famosos.

L'èxit del primer format fotogràfic en paper estandarditzat no va ser immediat, i no hi ha un acord unànimement entre els historiadors (vii) per establir quan comença a ser un format popular a cada país perquè la seva implantació va ser, amb tota probabilitat, progressiva. A França i a la Gran Bretanya, possiblement a partir de 1858 i a Espanya, tant a Barcelona com a Madrid, segurament entre finals d'aquest any i principis del següent (viii). En qualsevol cas, el nou format fotogràfic va acabar revolucionant el comerç de la fotografia.

La dificultat de saber amb exactitud quan alguns fotògrafs van començar a oferir retrats en aquest format als seus clients, fa que prenguem en consideració algunes notícies poc precises, anuncis o gasetilles, aparegudes a la premsa a partir del 1858. A Barcelona, cap a finals de setembre d'aquest any, s'anuncia un fotògraf francès, instal·lat al primer pis del número 6 del carrer dels Canvis Vells, ben a prop del Pla de Palau, que ofereix retrats a quatre rals (ix). En un d'aquests anuncis hi llegim: "Con máquina nueva y especial que puede sacar en el espacio de 15 segundos dos retratos con una semejanza que no se ha podido alcanzar con los métodos seguidos hasta el día" (x). Tinc constància que mentrestant a Madrid la premsa es va fer ressò a finals de 1858 de què un fotògraf alemany havia inventat un procediment "por cuyo medio es posible fotografiar doce asuntos al mismo tiempo con un instrumento solo" (xi), el que podria indicar que a la capital encara no es coneixia cap càmera amb quatre o més objectius, utilitzada per fer les targetes de visita, d'altra manera no s'entendria que una dada com aquesta pogués arribar a ser notícia. Pocs mesos després, alguns diaris de la cort van publicar una gasetilla amb aquest contingut: "Ha circulado estos días un prospecto ofreciendo al público targetas de lujo con las armas y el retrato en miniatura fotográfica, por el módico precio de real y medio cada targeta. Esta moda, muy extendida en Francia y que se trata de introducir en España, reúne grandes ventajas a la del uso de la targeta con solo el nombre y el blasón del individuo" (xii). Desconec quin fotògraf feia aquest oferiment, però sembla obvi que amb aquestes dades podem creure que el que s'anunciava eren targetes de visita fotogràfiques. Ens hi anem acostant.

L'arribada de la *carte-de-visite* a Barcelona, 1858-1859

Quan el 1839 es va fer públic a París que s'havia inventat un procediment per fixar permanentment la imatge real mitjançant la cambra fosca, ràpidament la premsa del món occidental va dedicar les seves pàgines a fer-se'n ressò. El daguerreotip es va presentar en societat per la porta gran. Es tractava d'un invent de primer ordre. A diferència d'aquest, la targeta de visita fotogràfica només era un nou format que arribava d'incògnit, tot i que es tractava del format que estava cridat a popularitzar el retrat fotogràfic entre la classe mitjana.

Al llarg de la dècada dels cinquanta es van establir a Barcelona alguns dels fotògrafs que van tenir més anomenada durant la segona meitat del segle XIX: Mr. Franck (1849), M. Bellver (1851), Mr. Matthey (1853), Napoleon (1853), Moliné i Albareda (1856), A. Esplugas (1856). S'estava posant punt i final a la provisionalitat dels estudis fotogràfics, a la itinerància que els daguerreotipistes de la dècada anterior havien convertit en una manera de fer habitual. Els retratistes fotogràfics s'establien ja en un espai pensat i preparat per exercir-hi la professió de fotògraf. El 1858 van obrir les portes a la fotografia Mr. Hostenc, un tal M. Francisco i un fotògraf francès que s'anunciava mantenint l'anonimat. L'any següent ho faran De Nugent, Raynolt, Laresche, un retratista al segon pis del número 65 del carrer Conde del Asalto i un altre al segon pis del número 4 del Pla de Palau, aquests dos darrers anunciant que fan retrats a quatre rals. Es va

fent evident que els estudis fotogràfics es propaguen cada vegada amb més assiduitat. De les quatre galeries del 1853 es passa a unes vint-i-cinc deu anys més tard. Què ha canviat? La popularització de la targeta de visita.

Tenim, per tant, tres referències que semblen apuntar en la mateixa direcció. La d'aquell fotògraf francès que anunciava retrats a 4 rals a finals de 1858, al carrer dels Canvis Vells, el que s'anuncia a mitjans de gener de 1859 al carrer del Conde del Asalto, i els anuncis continuats al llarg del 1859 d'un fotògraf instal·lat al número 4 del Pla de Palau que també ofereix retrats a 4 rals (xiv). Sabem que en aquesta adreça hi va tenir l'estudi, fins al 1865, el fotògraf Joan Martí Centellas. Era aquest el fotògraf que el 1859 s'anunciava insistentment i anònimament al Pla de Palau número 4? o es tractava d'un altre fotògraf? Rafel Torrella (xv) fent-se ressò d'un article publicat al diari La Vanguardia (xvi) el 1889, conclou que la data de l'inici fotogràfic de Joan Martí [seria] l'any 1859. Tenint en compte aquestes dades haurem de convenir que, efectivament, Joan Martí era el fotògraf que s'anunciava des del febrer de 1859 al número 4 del Pla de Palau.

Retrat femení de cos sencer en format targeta de visita, fet a Barcelona a l'estudi de Fotografia Española, entre 1863 i 1866 Col·lecció Cartes de visite / IEFC. FCP-26-67

Fotògrafs a Barcelona els anys 1857 - 1869

Estudis fotogràfics en funcionament a Barcelona des de l'any 1857 fins a 1869.

François Gobinet de Villecholle (Franck)	1857	1858	
Eugène Matthey	1857		1864
Antoni Esplugas Gual	1857		1864
Mariano Bellver	1857		1868
Antonio Fernández / Anaïs Tiffon	1857		1869
Manuel Moliné / Rafael Albareda	1857		1869
Carlos Mercier		1858	
(Carme / Conde del Asalto)		1858	1859
Desiré M. de Nugent		1858	1859
Francisco Fernández		1858	1867
Franck & Wigle		1858	1868
Joseph Hostenc		1858	1869
Raynolt		1859	
Mr. Laresche		1859	
(Pla de Palau) – Joan Martí		1859	1869
Augusto Kramer		1860	
J. Cramer		1860	1863
Victor Grandin		1860	1867
Cte. de Vernay		1861	1863
Juan Magistris (Fotografía del Siglo)		1862	
José Marton		1862	1863
D. Corbín		1862	1864
Cousseau		1862	1865
José Viñas		1862	1866
Auguste Guyot (Fotografía Italiana)		1862	1867
Leopoldo Rovira		1862	1869
Óscar Audouard / Jaime F. Kieger (Franco-Hispano-Americano)		1862	1869
Antonio Rodamilans		1862	1869
Joan Rovira (Rovira y Duran)		1862	1869
Fotografía Española ¹		1862	1869
Desconegut		1862	1869
Gaspar Casulleras		1862	1869
Emilio Morera		1862	1869
Bernardo Pujadas (Fotografía Española)		1863	1865
Pere Fàbregas		1863	1869
Ramon Roig Florensa		1863	1869
Bernardo Cort		1864	
Cruxent		1864	1865
Fotografía del Liceo		1864	1866
Eduardo Bisinger		1864	1866
Pere Monté		1864	1867
Vinardell (Fotografía Española)		1864	1867
Francesc de P. Arenas (STEF)		1864	1869

Joan Cantó	1864	1869
Gustave Larauza	1864	1869
Marc Sala	1864	1869
Joan Ventura / Jaume Ventura	1864	1869
Salustiano Domènech	1865	1866
Luis Gualtieri	1865	1866
Luis Desboeuf	1865	1867
Rafael Areñas i germans	1865	1869
Fernando Bolderin	1865	1869
Gianni d'Avicce	1865	1869
Bernardino Dardé	1865	1869
Fraïfsinet		1866
Adelfo Orfila		1866 1867

¹ Aquesta galeria, en aquest període, va estar regentada per diversos fotògrafs, entre els quals, Pujada, Cruxent i Vinardell.

Els pioners en oferir retrats en targetes de visita a Barcelona: Mr. i Mme. De Nugent

Retrat femení de cos sencer en format targeta de visita, fet a l'estudi de Joan Martí a Barcelona, entre 1860 i 1866
Col·lecció Cartes de visite / IEFC. FCP-26-210

El primer fotògraf que anunciava a Barcelona retrats a quatre rals, al carrer dels Canvis Vells, era, amb tota probabilitat, Mr. De Nugent. Vegem-ho. No he trobat a la premsa de Barcelona el nom complet d'aquest fotògraf francès, ni tampoc el de la pintora que l'acompanyava. En totes les notícies i anuncis que he vist sempre hi són anomenats com a Mr. De Nugent i Mme. De Nugent –també Denugent o Dessugent. No he trobat esmentat el seu nom en cap de les històries de la fotografia, diccionaris o directoris de fotògrafs que tracten sobre la fotografia a Espanya al segle XIX. He hagut de recórrer a la sala virtual dels Archives Nationales de França (xvii), per estirar uns possibles fils que m'eren totalment desconeguts. Allí hi he trobat una referència precisa a un matrimoni amb aquests noms: ell, Desiré Mathurin de Nugent, dentista i fotògraf, i ella, Anne Marie Alexandrine Foucault, la seva esposa, amb domicili al número 10 de la Place de la Bourse, que consten en l'acta notarial d'un préstec, el 17 de desembre de 1857 (xviii). Aquesta dada m'ha portat al tom XVIII del *Bulletin des Lois de l'Empire Français*, publicat el 1862, on a la pàgina 897, hi consta una patent d'invenció registrada per Anne Marie Alexandrine Foucault, *dame de Nugent*, d'uns medallons fotogràfics. Tot plegat em fa pensar que els De Nugent que trobem a Barcelona el 1858 i 1859 són el matrimoni format per Desiré Mathurin de Nugent i Anne Marie Alexandrine Foucault. Ara bé, la primera notícia referenciada de la presència d'aquest matrimoni a

Barcelona ens els situa al número 6 del carrer dels Canvis Vells, i no hi consta el nom. Ell hi és anomenat com *un artista de París* i ella com *una senyora* que imparteix les lliçons –tres lliçons per cinc duros– per ensenyar a fer retrats fotogràfics (xix).

A principis de 1859, el matrimoni De Nugent està instal·lat al número 3 del carrer del Carme (xx), a tocar de la Rambla. La notícia que publica la premsa parla del *taller de fotografia nuevamente establecido en esta ciudad* per Mr. De Nugent, el que sembla deixar clar que ja havia estat a Barcelona amb anterioritat. El

paper de cadascun dels dos retratistes en les notícies aparegudes a la premsa barcelonina de 1858 i 1859 és sempre el mateix: ell fa retrats fotogràfics i ella retrats a l'oli i a l'aquarel·la, acoloreix els retrats fotogràfics del seu marit, i imparteix les classes per ensenyar a fer retrats fotogràfics, fent-nos evident que també coneix la tècnica fotogràfica. Tot plegat em porta a pensar que els retratistes del carrer dels Canvis Vells i els del carrer del Carme són els mateixos.

Segons una gasetilla publicada al *Diario de Barcelona*, el fotògraf De Nugent dirigia a París un anomenat *Museo Central de la Fotografía*, que és descrit com el *mas vasto establecimiento fotográfico del mundo*, i que aquest establiment havia estat destruït per un incendi el 16 de gener de 1858 (xxi). És cert que aquest establiment existia a París aquells anys, al número 16 del passatge Jouffray, però les referències que he trobat el posen a nom de *Maccaire et Cie* (xxii), sense fer esment en cap moment al nom De Nugent.

Perquè poso el focus sobre el matrimoni De Nugent? Doncs perquè el dia 27 de febrer de 1859, el diari barceloní *El Telégrafo* va publicar el següent anunci: "RETRATOS. Tarjetas para visitas como suelen usarse en París: el ciento, 10 duros. Retratos por Stereoscopos. De Nugent retratista, calle del Carmen, núm. 3" (xxiii). Aquest és l'anunci més antic que he trobat a la premsa de Barcelona on s'esmenten clarament les targetes de visita, i que fent-ne cent surten a dos rals cadascuna, per tant no és gens agosarat pensar que els anuncis anteriors que oferien retrats en paper a quatre rals també es referien a les targetes de visita, encara desconegudes pels barcelonins. El full volant que va córrer a Madrid i que he esmentat fa un moment, ho feia també a final de febrer de 1859. Si convenim que els anuncis de retrats a quatre rals que he citat abans també es referien a les targetes de visita, vénen a refermar el fet que els retratistes parisencs De Nugent van ser els primers a oferir retrats en targetes de visita a Barcelona, a partir del mes de setembre de 1858 (xxiv), i dels primers que ho van fer a l'Estat espanyol. Ara com ara no he pogut localitzar enlloc cap targeta de visita que porti manuscrit o estampat el nom *De Nugent*.

La popularització de la *carte-de-visite* a Barcelona

Les històries de la fotografia accepten en general que hi ha un moment que marca un abans i un després en la popularització de les targetes de visita a França. Es tracta de l'episodi que ens explica que el mes de maig de 1859, l'emperador Louis-Napoleon Bonaparte, Napoleon III, comandant les seves tropes cap a Itàlia, va parar al Boulevard des Italiens davant de la galeria de Disdéri per fer-se retratar per aquest fotògraf. És possible que un fet, aparentment anecdòtic, que ens ha pervingut contat pel gran fotògraf francès Nadar, representés l'empenta definitiva per a popularitzar el nou format fotogràfic. Nadar escriu:

Une circonstance singulièrement inattendue, exceptionnelle (Disdéri dut prononcer: "exclusive!!!..."), vint un jour donner la suprême poussée à cette vogue déjà inouïe: Napoléon III, passant en toute pompe le long des boulevards à la tête du corps d'armée qui partait pour l'Italie, s'arrêta court devant l'établissement de Disdéri pour s'y faire photographier (ce seul trait n'était-il pas déjà plus ressemblant au modèle que sa photographie elle-même?), et derrière lui l'armée entière, les rangs massés sur place, l'arme au bras, attendit que le photographe eût fait le cliché de l'Empereur... Sur ce coup, l'enthousiasme pour Disdéri devint du délire. L'univers entier connut son nom et le chemin de sa maison (xxv).

Retrat masculí de cos sencer en format targeta de visita, fet a l'estudi d'Emilio Morera a Barcelona, entre 1864 i 1865
Col·lecció Cartes de visite / IEFC. FCP-26-72

De fet, feia setmanes que la premsa de tota Europa estava pendent de quan es produiria la partida cap a Itàlia de l'emperador francès amb el seu exèrcit, per lluitar contra Àustria en defensa de la unitat italiana i del Piemont, i segurament per això el seu gest no va passar inadvertit. A Tarragona, per exemple, un periòdic local recollia la notícia amb aquestes paraules:

El emperador Napoleón antes de salir de París se hizo retratar por el distinguido fotógrafo Mr. Rideri (sic). Además ha repartido entre los mas altos dignatarios, fotografías en forma de tarjetas de despedida con el retrato de la Emperatriz, teniendo sobre sus rodillas al principe imperial con uniforme de granadero de la guardia imperial y gorra de cuartel.— En último término se halla colocado el Emperador (xxvi).

Tot sembla indicar que al Regne Unit, l'empenta definitiva perquè els britànics es llancesin massivament al col·leccionisme de les targetes de visita, la va propiciar un conjunt de retrats que el fotògraf John Mayall va fer a la família reial britànica l'agost de 1860 (xxvii).

Malgrat el que hem vist dels fotògrafs que anunciaven retrats a 4 rals a partir del 1858, em costa de creure que els estudis que ja estaven consolidats a Barcelona –Franck, Napoleon, Moliné i Albareda, i Matthey–, no s'haguessin apuntat a fer targetes de visita des del primer moment. No n'he trobat referències documentals explícites, ni he vist mai cap targeta de visita d'aquests fotògrafs que porti anotada una data anterior a 1861. Tampoc n'he vist de cap altre fotògraf, però això no vol dir que no en fessin. De fet, si fem l'exercici d'explorar una gran quantitat de targetes de visita, ens adonarem que una gran part de les que no porten cap mena d'estampació del nom del fotògraf, corresponen a aquest període inicial.

Al quadre que reproduïm hi comptabilitzem set estudis fotogràfics oberts a Barcelona abans de 1858 que continuaven actius aquest any. Quinze fotògrafs que van obrir galeria entre el 1858 i el 1861 –alguns d'aquests no van allargar més d'un any o dos. El 1862 obren, si més no, catorze galeries més, i la majoria d'elles continuaran actives al llarg de tota la dècada i més enllà (xxviii). Si tenim en compte que els noms dels fotògrafs que desapareixeran públicament al cap de poc temps són el Comte de Vernay, un fotògraf en constant moviment per la geografia peninsular i que el mateix 1862 va obrir galeria a Madrid; Joan Magistris, que passarà a ser el primer operador de la galeria d'Emili Morera; D. Corbin, primer operador del taller *Franco-Hispano-Americano*, –de Jaime Felipe Kieger i Òscar Audouard–, que després s'establirà pel seu compte, i tot seguit s'anunciarà com a primer operador de *Rovira i Duran*; potser haurem de convenir que el 1861 és l'any del gran esclat de la targeta de visita a Barcelona, malgrat que feia més de dos anys que alguns fotògrafs l'oferien als seus clients. Això va propiciar que el 1862 obrissin tantes galeries a la caça i captura d'una part d'aquest immens –i nou– negoci que ja era al carrer.

-
- i. Cal observar que, el 24 d'agost de 1851, el periòdic francès *La Lumière*, en una crònica de Frances Wey, es feia ressò d'una pensada d'un fotògraf de Marsella, anomenat Louis Dodéro, que proposava enganxar una petita fotografia a la targeta de visita en lloc de posar-hi el nom per facilitar la identificació de l'individu. Alguns historiadors han escrit que aquest fet s'havia de considerar un precedent a l'invent de Disderi. En honor a la veritat, si es llegeix el text íntegre publicat a *La Lumière*, veurem com aquest no fa cap mena de referència al tipus de càmera a utilitzar, ni al format patentat per Disdéri, ni a la reproductibilitat del retrat.
 - ii. El col·lodió humit, descobert per F. Scott Archer i usat des del 1851, el format de la targeta de visita i el paper albuminat, presentat per Louis Désiré Blanquart-Evrard el 1850, van ser els tres grans avenços fotogràfics de principis de la dècada dels cinquanta que van afavorir l'abaratiment de la fotografia i en van facilitar enormement la seva reproductibilitat.
 - iii. Durant els primers anys d'existència, la imatge fotogràfica de les targetes de visita sempre es va fer sobre paper albuminat.
 - iv. Tot i que podríem dir que el format estàndard del paper albuminat de cada retrat era de 55 x 90 mm, en realitat en trobarem de més petits i de més grans, sobretot en els primers moments i quan el

fotògraf els tallava manualment.

- v. El franc francès era una moneda de circulació admesa a Barcelona en aquesta època, amb una equivalència de gairebé 4 rals. *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*, 1863, p. 80.
- vi. Quentin Bajac. *La invención de la fotografía. La imagen revelada*. Barcelona: Blume, 2011. P. 55. Establir el preu dels retrats fotogràfics, tant si es tractava de daguerreotips, ambrotips o paper, no resulta fàcil. Depenia de la fama del fotògraf, de la mida, de si estava il·luminat o no, i també del nombre de persones que hi havien d'aparèixer, entre altres qüestions. Per posar un exemple, el 1858, el fotògraf Torres a Palma de Mallorca feia retrats que podien costar entre 16 i 80 rals cada un. Aquell mateix any, a Barcelona, les targetes de visita es feien a 4 rals. El 1865 en podies fer una dotzena per 40 rals. El 1872 el Conde de Vernay, a Madrid, feia sis retrats per 12 rals.
- vii. Sovint s'ha optat per la data més còmoda, s'acaba dient que l'invent de Disdéri és del 1854.
- viii. En algunes ciutats, on no hi havia fotògrafs establerts, va tardar una mica més. A Tarragona, per exemple, la primera referència clara és del mes de març de 1861. *Diario de Tarragona* (Tarragona), 1861 març 7.
- ix. *Diario de Barcelona* (Barcelona), 1858 setembre 30, p. 8754.
- x. *Diario de Barcelona* (Barcelona), 1858 novembre 24, p. 10620.
- xi. *La España* (Madrid), 1858 novembre 25, p. 1.
- xii. *La Discusión* (Madrid), 1859 febrer 24, p. 4. *La Iberia* (Madrid), 1859 febrer 24, p. 3.
- xiii. Aquesta galeria, en aquest període, va estar regentada per diversos fotògrafs, entre els quals, Pujada, Cruixent i Vinardell.
- xiv. "Retratos a 4 reales. Se entregan a los diez minutos. Plaza de Palacio núm. 4, piso segundo. Todos los días". *Diario de Barcelona* (Barcelona), 1859 febrer 1, p. 1260 i en mesos successius.
- xv. Vegeu: Rafel Torrella. "Joan Martí, fotògraf de Belleses", a: *Joan Martí, fotògraf. Belleses del XIX*. Barcelona : Ajuntament de Barcelona, Arxiu Fotogràfic, 2008. Catàleg de l'exposició, p. 31.
- xvi. "Retratos del baile artístico". *La Vanguardia* (Barcelona), 1889 març 21, p. 1-2.
- xvii. Consultat el 14 d'agost de 2014 [<https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr>]
- xviii. Aquesta referència és una conseqüència del buidatge de les notícies relacionades amb la fotografia en una selecció d'actes notariais, fet per Marc Durant per a la seva obra *De l'image fixe à l'image animée (1820-1910)*.
- xix. *Diario de Barcelona* (Barcelona), 1858 setembre 30, p. 8754: *RETRATOS A 4 REALES SIN MARCO por un artista de París. Por un procedimiento rápido y particular del operador, se entrega en diez minutos, colocado en su correspondiente marco, un retrato de una semejanza que no se ha podido alcanzar con los métodos seguidos hasta el día.- Con tres lecciones, por medio de este procedimiento toda persona puede sacar un retrato como el más hábil fotógrafo.- El curso hecho por una señora, es del precio de cinco duros. En la calle de Cambios Viejos, nº 6, piso 1º.*
- xx. *El Telégrafo* (Barcelona), 1859 febrer 6, p. 691.
- xxi. *Diario de Barcelona* (Barcelona), 1859 gener 21, p. 723.
- xxii. Vegeu: *Annuaire du Commerce Didot-Bottin*, 1854. *Le Mercure Parisien* (París), 1855 juliol 5, p. 8. *Gazette de la Bourse*, 1857 març 15, p. 5. Consultat al portal <http://gallica.bnf.fr/>, el 30 d'agost de 2014.
- xxiii. *El Telégrafo* (Barcelona), 1859 febrer 27, p. 1108. El subratllat és meu. Aquestes dades contradiuen l'afirmació que situava a Madrid i a principis de 1860, l'arribada de la targeta de visita a l'Estat espanyol: *mucho es lo que se ha especulado sobre la llegada y utilización de la Tarjeta de Visita en*

España. Tras un estudio que estamos llevando a cabo, podemos afirmar que el momento hay que situarlo en los primeros meses de 1860 en Madrid, y que fueron los primeros fotógrafos en utilizar el nuevo formato Ángel Alonso Martínez, Juan Laurent Minier, Pedro Martínez de Hebert y José Martínez Sánchez. A M^a. José Rodríguez / José Ramón Sanchís (2013). Directorio de fotógrafos en España (1851-1936); p. 516.

xxiv. Vegeu nota 19.

xxv. NADAR. *Quand j'étais photographe*. Arles : Actes Sud. Babel, 1998. p. 100-101.

xxvi. *Diario Mercantil de Avisos y Noticias* (Tarragona), 1859 maig 21, p. 3.

xxvii. Vegeu: Robin and Carol Wichard. *Victorian Cartes-de-visite*. Shire Publications, 1990; p. 34.

xxviii. Cal tenir present, a més, que només comptabilitzem aquells fotògrafs o galeries, dels que tenim constància documental.

L'arribada de la carte-de-visite a Barcelona. Jep Martí.

Departament de Documentació i Investigació de l'IEFC